

УДК 340.11

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.1.18>

ЗАКОННІСТЬ ЯК БАЗОВИЙ ПРИНЦИП ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Сидоренко О.О.,

*кандидат юридичних наук, доцентка кафедри теорії та історії права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-4121-9183*

Зубарєва Я.Ю.,

*студентка Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-4074-7893*

Сидоренко О.О., Зубарєва Я.Ю. Законність як базовий принцип функціонування правової системи.

У статті досліджено принцип законності як один із базових загальноправових принципів та необхідну умову функціонування правової системи й правової держави. Вказано, що цей принцип виступає фундаментом правопорядку, без якого неможливе існування демократичного суспільства. Здійснено спробу розкриття змісту принципу законності через аналіз доктринальних підходів вітчизняних науковців, сформульовано авторське визначення цього принципу та наголошено на його ролі у впорядкуванні суспільних відносин, запобіганні хаосу та свавілля владі.

Показано взаємозв'язок принципу законності з принципом верховенства права, зокрема через конституційне закріплення вимог до поведінки приватних осіб і органів публічної влади та різні моделі правового регулювання для них.

Проаналізовано законодавче закріплення принципу законності в Конституції України, де підкреслено обов'язок громадян і посадових осіб дотримуватися законів, а також вимогу до органів державної влади й місцевого самоврядування діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією і законами України. Окрему увагу приділено тлумаченню законності у практиці Європейського суду з прав людини та в актах Венеційської комісії, що дозволило виокремити формальні та матеріальні аспекти вимоги «встановленості законом» та критерії якості закону, зокрема доступність, передбачуваність та чіткість окреслення меж дискреційних повноважень публічної влади.

Зазначено, що у розумінні ЄСПЛ поняття «закон» охоплює як норми писаного права, так і елементи неписаного права, а також підзаконні нормативні акти та внутрішні документи, що регулюють відповідні правовідносини, що розширює традиційне національне бачення законності. Такий підхід корелює з висновками Венеційської комісії 2011 року, яка, спираючись на концепцію Т. Бінгема, тлумачить верховенство права як вимогу до підпорядкування всіх осіб і владних інститутів законам та справедливому правосуддю.

Узагальнення доктринальних підходів, конституційних положень та міжнародних стандартів дозволило зробити висновок про ключове значення принципу законності для забезпечення балансу між свободою особи та недопущенням свавілля держави, а також для інтеграції України до європейського правового простору.

Ключові слова: принцип законності, верховенство права, правова система, Європейський суд з прав людини.

Sydorenko O.O., Zubarieva Y.Y. Legality as a basic principle of the functioning of the legal system.

The article examines the principle of legality as one of the basic general legal principles and a necessary condition for the functioning of the legal system and the rule of law. It is indicated that this

principle is the foundation of the rule of law, without which the existence of a democratic society is impossible. An attempt is made to reveal the content of the principle of legality through the analysis of doctrinal approaches of domestic scientists. The author's definition of this principle is formulated and its role in regulating social relations, preventing chaos and arbitrariness of power is emphasized.

The relationship of the principle of legality with the principle of the rule of law is shown, through the constitutional consolidation of requirements for the behavior of private individuals and public authorities and various models of legal regulation for them.

The legislative consolidation of the principle of legality in the Constitution of Ukraine is analyzed, which emphasizes the obligation of citizens and officials to comply with the laws, as well as the requirement for state authorities and local self-government bodies to act only on the basis, within the limits of their powers and in the manner provided for by the Constitution and laws of Ukraine. Special attention is paid to the interpretation of legality in the practice of the European Court of Human Rights and in the acts of the Venice Commission, which made it possible to distinguish the formal and material aspects of the requirement of "established by law" and the criteria for the quality of the law, in particular, accessibility, predictability and clarity of delineation of the limits of discretionary powers of public authorities.

It is noted that in the understanding of the ECHR, the concept of "law" encompasses both the norms of written law and elements of unwritten law, as well as subordinate normative acts and internal documents regulating relevant legal relations, which expands the traditional national vision of legality. This approach correlates with the conclusions of the Venice Commission in 2011, which, based on the concept of T. Bingham, interprets the rule of law as a requirement for the subordination of all persons and institutions of power to laws and fair justice.

The generalization of doctrinal approaches, constitutional provisions, and international standards allowed us to conclude that the principle of legality is of key importance for ensuring a balance between individual freedom and preventing state arbitrariness, as well as for Ukraine's integration into the European legal space.

Key words: principle of legality, rule of law, legal system, European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Принцип законності – один з основоположних принципів права, без якого повноцінне функціонування системи права неможливе. Ця правова категорія спрямована на дотримання норм права і підтримку правопорядку всіма учасниками суспільних відносин. Тому для глибшого розуміння є важливим всебічний розгляд його сутності, методів закріплення в законодавстві та механізмів реалізації в державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у дослідження явища законності та обґрунтування її як принципу права зробили такі вчені, як С.В. Прийма, П.М. Рабінович, В.В. Копейчиков, О.В. Зайчук, І.В. Геєць, А.М. Колодій, У.Б. Андрусів, О.Р. Шишка, Н.М. Петечел та О.А. Золотарьова.

Мета статті полягає в аналізі наукових підходів до розуміння принципу законності, формулюванні власного визначення принципу, з'ясуванні способів його закріплення в системі українського законодавства та особливостей реалізації у правозастосовній практиці ЄСПЛ.

Виклад основного матеріалу. Правова система осердям регулювання суспільних відносин у будь-якій державі. Вона виступає головним механізмом упорядкування соціальних взаємодій, а її ефективне функціонування безпосередньо залежить від використання певних інструментів, серед яких провідне місце посідають принципи права.

Принципи права являють собою вихідні ідеї, що відображають сутність і зміст права, виражають її найважливіші закономірності та цінності. Принципи права є підґрунтям для створення і реалізації норм права, які в свою чергу знаходять письмове юридичне закріплення в статтях нормативно-правових актах різної юридичної сили – від законів до підзаконних актів. Принципам права властиві стабільність, універсальність і загальнообов'язковість, що робить їх надійним напрямом для розвитку законодавства і правозастосовчої практики.

Слушною є позиція О. В. Зайчука, який зазначав, що принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема, еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. Саме починаючи з появи ідей, а ідея досить часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, направляє розвиток права [1, с. 22]. У цьому контексті правовий принцип, будучи первинною формою вираження ідеї, детермінує подальший

вектор розвитку правової системи. Послідовний процес трансформації правових ідей у норми та їх подальша реалізація в суспільній практиці демонструє динамічний характер права та його здатність адаптуватися до змін у суспільному житті, зберігаючи при цьому основоположні цінності та принципи.

Більшість дослідників, що займаються вивченням проблеми систематизації принципів права, у своїх класифікаціях традиційно виокремлюють категорію загальних або загальноправових принципів. Загальноправові принципи мають універсальний характер і поширюються на всі галузі права, забезпечуючи єдність та узгодженість правової системи. Вони відображають найбільш фундаментальні цінності, що лежать в основі правопорядку, та виконують інтегративну функцію, об'єднуючи різноманітні правові норми в цілісну систему.

Так, І.В. Геєць характеризує загальні принципи права як спільні правові поняття, логічні правила, «технічні» принципи, які використовуються під час тлумачення і застосування права і наводить наступні приклади: рівний над рівним права не має; ніхто не може передати більше прав, ніж має; ніхто не може бути суддею у власній справі тощо [2, с. 12].

А.М. Колодій, у свою чергу, підкреслює, що загальноправові принципи права мають всезагальний характер і знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі [3, с. 43]. Це означає, що загальноправові принципи не існують ізольовано, а пронизують усю систему права, конкретизуючись та набуваючи специфічних форм вираження в різних галузях законодавства. Таким чином, принципи конституційного, цивільного, кримінального та інших галузей права є своєрідною проєкцією загальноправових принципів на специфічні сфери правового регулювання, що забезпечує системність та внутрішню узгодженість національного законодавства.

Одним із загальноправових принципів є принцип законності без якого неможливо уявити існування правової держави та громадянського суспільства, оскільки його призначення полягає в запобіганні хаосу та безладу. Дотримання цього принципу зумовлює появу і збереження конституцій, законодавчих та інших нормативно-правових актів як обов'язкових регуляторів суспільних відносин. Адже створення писаних законів втрачає сенс, якщо їх ніхто не дотримується.

У науковій літературі поняття «законність» найчастіше розглядають як метод, принцип або режим. В рамках свого дослідження хотіла б зосередити увагу на визначенні законності саме як принципу.

Так, П.М. Рабінович, тлумачить принцип законності як діяльність, що спрямовує на виконання законів і здійснює її на підставі законів та в порядку, передбаченому ними [4, с. 89]. В.В. Копейчиков інтерпретує принцип законності як здійснення всіх правових форм діяльності держави, функціонування громадського суспільства, громадян на основі й у відповідності з нормами права, природними правами та обов'язками людини [5]. На думку С. В. Прийми, принцип законності є одним із найважливіших принципів права, оскільки саме він покликаний забезпечити неухильне підкорення поведінки суб'єктів суспільних відносин вимогам правових актів [6].

Спробуємо надати власне визначення поняттю принципу законності шляхом узагальнення вищеписаних тлумачень. Так, принцип законності – це фундаментальний принцип права, що вимагає від усіх суб'єктів суспільних відносин здійснювати діяльність, дотримуючись нормативних приписів в передбаченому законом порядку і забезпечуючи реалізацію природних прав особистості.

Принцип законності в Україні закріплений у низці нормативно-правових актів, насамперед у Конституції України як основному законі держави. Так, відповідно до ст. 19 Конституції України, правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством [7]. Це положення встановлює принцип дозволеної поведінки для громадян та їх об'єднань: все, що прямо не заборонено законом, є дозволеним. Водночас ця ж стаття встановлює протилежний принцип для органів державної влади та місцевого самоврядування: вони зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України, що запобігає свавіллю влади та захищає права громадян.

Крім того, цей принцип відображений у ст. 68 Конституції України, де зазначено, що кожен зобов'язаний неухильно дотримуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей [7]. Дана норма встановлює конституційний обов'язок законотворчої поведінки, що поширюється на всіх осіб, які перебувають на території України, незалежно від їхнього громадянства, соціального статусу чи посадового становища. Неухиль-

не додержання законодавства означає не лише утримання від його порушення, але й активну реалізацію приписів закону, повагу до правопорядку та прав інших осіб.

Тісно пов'язаний із принципом законності – принцип верховенства права, закріплений у ст. 8 Конституції України, яка встановлює, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, а Конституція має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй [7]. Принцип верховенства права є ширшою категорією, що охоплює не лише формальне дотримання законів, а й визнання пріоритету прав людини, справедливості та правової визначеності. Верховенство права гарантує, що законність не зводиться до механічного виконання будь-яких законів, а передбачає їх відповідність правовим принципам та цінностям. Ці два принципи взаємодоповнюють один одного, створюючи цілісну систему правових гарантій.

Своє відображення принцип законності знаходить і в доповідях Венеційської комісії та в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Венеційська комісія у березні 2011 року схвалила доповідь «Про верховенство права». У цьому документі значна увага була відведена концептуальному баченню британського правника Томаса Бінгема, який на той момент обіймав посаду голови Верховного суду Великої Британії. Т. Бінгем сформулював розуміння верховенства права так: «Усі особи та владні інститути в рамках держави, публічні чи приватні, повинні підкорятися публічно створеним законам, які набувають чинності загалом наперед і на основі яких публічно здійснюється правосуддя. Вони також повинні мати змогу користуватися благами цих законів» [8]. З цього випливає такий висновок: верховенство права реалізується через дотримання принципу законності всіма учасниками правовідносин. Іншими словами, верховенство права втілюється в конкретній поведінці суб'єктів, які визнають пріоритет права та діють відповідно до нього.

Погоджуюсь з позицією О.А. Золотарьової, яка підкреслює, що в цьому розумінні йдеться лише про правовий закон, тобто такий, що відображає природно-правові начала, відповідає міжнародно-правовим принципам, не обмежує права та свободи людини, не суперечить Конституції, відповідає потребам існуючих демократичних суспільних відносин, прийнятий у встановленому порядку [8].

ЄСПЛ надає ширшого тлумачення принципу законності порівняно з національним законодавством. Відповідно до його трактування, слово «закон» у виразі «встановлений законом» охоплює не тільки норми, які закріплені писаним правом, а й правила неписаного права [9, с. 19]. ЄСПЛ розглядають закон сутнісному значенні, що пов'язано особливостями англійської юридичної термінології, де слово «law» може перекладатися з англійської мови в значенні не лише закону, а й права загалом [10]. Слід зауважити, що в розумінні Конвенції «закон» ще охоплює і нормативно-правові акти, прийняті уповноваженими суб'єктами нормотворення, і внутрішні документи затверджені на підприємствах, що регулюють відповідні трудові відносини.

У практиці ЄСПЛ законність є обов'язковою складовою верховенства права. Вимога законності має формальні (процедурні) та матеріальні аспекти (вимоги до якості закону) [11, с. 334].

Вимоги до якості закону, що впливають із практики ЄСПЛ, є наступні:

1. *Доступність, точність, передбачуваність.* Як приклад варто навести справу «Sunday Times» v. the United Kingdom» від 26.04.1979, де Суд пояснив, що вислів «встановлені законом» має два аспекта. Так, закон має бути «...в адекватній мірі доступним» – тобто, кожна особа повинна мати змогу отримати інформацію щодо того, які саме правові норми регулюють відповідну ситуацію. Окрім того, ці норми повинні бути сформульовані настільки чітко, щоб люди могли орієнтуватися у своїй поведінці: розуміти, які дії можуть мати правові наслідки, і при потребі отримати юридичну консультацію для цього.

2. *Окреслення меж дискреційних повноважень державних органів влади.* Верховенство права, за практикою ЄСПЛ, вимагає законодавчого чіткого визначення обсягу правового розсуду, порядку його застосування та наявності механізмів захисту від свавілля влади щодо прав, захищених Конвенцією. Тому будь-яке обмеження прав людини оцінюється саме за критерієм їхньої законності. Цю вимогу було порушено у справі «Сергій Волосюк проти України» від 12 березня 2009 року. Розглядаючи зазначену справу, Суд встановив, що чинне на той час законодавство України не забезпечувало достатньої правової визначеності щодо обсягу та порядку реалізації повноважень щодо перевірки кореспонденції осіб, взятих під варту. Відповідне втручання у права позивача не відповідало вимозі «згідно із законом».

Висновок. Принцип законності є фундаментальною основою правової системи кожної країни. Він нерозривно пов'язаний із принципом верховенства права та вимагає від усіх суб'єктів суспільних відносин діяти відповідно до норм права, дотримуючись конституційних приписів.

Конституційне закріплення принципу законності встановлює різні моделі регулювання для приватних осіб та органів публічної влади, що гарантує баланс між свободою особистості та запобіганням свавілля держави. Практика ЄСПЛ та позиція Венеційської комісії розширює розуміння законності, вимагаючи не лише формального дотримання законів, а й забезпечення їх якості – доступності, передбачуваності та визначеності меж дискреційних повноважень влади.

Реалізація принципу законності є необхідною умовою побудови демократичного суспільства та інтеграції України до європейського правового простору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 22–28. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/de5ba8ec-76e0-4042-86f2-46ab9237dd92/content>.
2. Геєць І.В. Місце принципів права в системі джерел права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 10–12. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/1>.
3. Колодій А.М. Принципи права: генеза, поняття, класифікація та реалізація. *Альманах права*. 2012. № 3. С. 42–46. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/2103a1bb-8b7f-4b15-8bea-5fc9cf6f5bee/content>.
4. Рабінович П.М. Основи теорії та філософії права : навч. посіб. Львів: Вид-во ЛОБФ «Медицина і право», 2021. 256 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3fmb_finan/Rabinovych-theory_philosophy_prava_posibnik_2021.pdf.
5. Комаришин Н.С. Принцип законності: поняття, особливості. *Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти* : зб. тез доп. І Міжнар. науково-практ. конф. студентів і молодих вчен., 8–9 груд. 2006 р. / Наук. керівник О.В. Гетманцев. Суми, 2006. С. 49–51. URL: <https://essuir.sumdu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/295b193e-a842-4ee3-9280-6f714b1f5db3/content>.
6. Прийма С.В. Принципи права. *Загальна теорія права*: підручник / ред.: О.В. Петришин та ін. Харків, 2020. С. 189–205.
7. Конституція України : від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 03.12.2025).
8. Золотарьова О.А. Співвідношення принципів верховенства права та законності в українському праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 654–658. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/152>.
9. Андрусів У. Зміст принципу законності в прецедентній практиці ЄСПЛ. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. Vol. 2, no. 5. Р. 18–24. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/2880>.
10. Шишка О.Р. Концепт терміна «закон» у практиці ЄСПЛ. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*: зб. наук. пр. V Міжнар. науково-практ. конф., м. Харків, 29 трав. 2020 р. С. 54–56.
11. Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Т. 5, № 86. С. 331–335. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.48>.